

ΙΔΡΥΜΑ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ - ΧΟΡΗ

Ἄρχ. ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ

Ἡ Φιλοκαλική Ἀναγέννησι
τοῦ XVIII καί XIX αἰ.
καί οἱ
Πνευματικοί Καρποί της

ΑΘΗΝΑΙ 1984

ΙΔΡΥΜΑ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ — ΧΟΡΝ

● 63ο ΧΛΜ. ΛΕΩΦΟΡΟΥ ΣΟΥΝΙΟΥ
ΛΕΓΡΑΙΝΑ — ΤΗΛ: 0292-39344

● ΑΓ. ΣΠΥΡΙΔΩΝ, ΠΟΡΤΟ-ΡΑΦΤΗ

● Μ. ΑΥΡΗΛΙΟΥ 5, ΠΛ. ΑΕΡΗΔΩΝ

ΠΛΑΚΑ, 105 56, ΑΘΗΝΑΙ

Τηλέφωνο Γραμματείας: 32.19.196

Διοικητικό Συμβούλιο

Ἄννα Χόρν, Πρόεδρος

Δημήτρης Χόρν

Ἀλέξανδρος Παπάγος

Ἀλεξάνδρα Γρυπάρη

Ἐπιστημονικό Συμβούλιο

Προγραμματισμοῦ καὶ Μελετῶν

Ἄννα Χόρν

Δημήτρης Χόρν

Ζηνοβία Δρακοπούλου

Παναγιώτης Δρακόπουλος

Κωστής Μπάλλας

Ἀντώνης Παπαντωνίου

Παντιάς Σκαραμαγκᾶς

Τό φιλοκαλικό κίνημα, γνωστό ως «τό κίνημα τῶν κολλυβάδων», εἶναι ἀπό τά πιό ἀξιόλογα πνευματικά φαινόμενα καί ἀπό τίς πιό γόνιμες πνευματικές κινήσεις μέσα στούς κόλπους τῆς Ὁρθοδοξίας τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας. Τό φαινόμενο αὐτό δέν ἔχει μελετηθῆ ὡς τώρα ὅσο πρέπει· πολλές δέ φορές ἔχει καί παρερμηνευθῆ. Ἡ παρερμηνεία φαίνεται καί ἀπό τήν ὀνομασία πού τοῦ ἔδωσαν νωρίς οἱ ἀντίπαλοί του. Ἡ κίνησι αὐτή μέχρι σήμερα ἔμεινε γνωστή ὡς «ἡ περί μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατά τόν ΙΗ' αἰῶνα» (πρβλ. τή διατριβή τοῦ Χαρίλαου Σ. Τζόγα μ' αὐτό τόν τίτλο, Θεσσαλονίκη 1969), ἢ ὡς «τό κίνημα τῶν Κολλυβάδων», (πρβλ. τό ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Κων. Κ. Παπουλίδη, ἐν Ἀθήναις 1971).

Πιστεύω ὅτι οἱ καιροί ἔχουν ὠριμάσει καί ἡ ἱστορική ἔρευνα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔχει τόσο προχωρήσει, ὥστε μπορούμε νά ἀντικαταστήσουμε τήν παραπλανητική αὐτή ὀνομασία μέ μιᾶ ἄλλη ἱκανή νά συμπεριλάβῃ τίς διαστάσεις τοῦ

κινήματος καί νά ἐκφράση τόν ἐσωτερικό πυρήνα του καί τό πραγματικό νόημά του. Μοῦ φαίνεται! λοιπόν ὅτι δέν ὑπάρχει πιά κατάλληλη ὀνομασία ἀπ' αὐτήν πού δώσαμε ὡς τίτλο τῶν διαλέξεών μας: *Ἡ Φιλοκαλική ἀναγέννησις ἢ τό Φιλοκαλικό κίνημα*. Τήν ὀνομασία αὐτή ἐπιβάλλει πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἡ μνημειώδης ἔκδοσι πού ἐπεξεργάσθησαν οἱ λεγόμενοι «Κολλυβάδες», ὁ ἅγιος Μακάριος τῆς Κορίνθου καί ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ἐννοῶ τήν περίφημη «*Φιλοκαλίαν τῶν ἱερῶν νηπιτικῶν, συνεραμισθεῖσαν παρά τῶν ἀγίων καί θεοφόρων πατέρων ἡμῶν*». Ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος Νικόδημος, καθορίζοντας τό περιεχόμενο τῆς «*Φιλοκαλίας*» στό προοίμιό του, τήν ὀνομάζει μεταξύ ἄλλων καί «*πυκνόν τοῦ Ἰησοῦ ἀδολέσχημα... καί συνελόντα φάναι, αὐτό δὴ αὐτό τό τῆς θεώσεως ὄργανον*» (*Φιλοκαλία Α' σ. Ι'*). Πράγματι ἡ Φιλοκαλία περιέχει συνοπτικά καί μᾶς μεταδίδει τήν καθολική καί αἰώνια ἐμπειρία τῆς ἐκκλησίας καί ἀποτελεῖ μέ τό περιεχόμενό της τρόπον τινά μανιφέστο αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ κινήματος, δείχνοντας ταυτόχρονα καί ὅλες τίς διαστάσεις του.

Γιά τή μετωνομασία αὐτή πῆρα ἀφορμή ἀπό τή μεταπολεμική ἀναγεννητική κίνησι στήν ὀρθόδοξη Ρουμανία, πού σχετίζεται μέ τή μετάφρασι τῆς *Φιλοκαλίας* στή σύγχρονη ρουμανική γλῶσσα καί μέ τό πρόσωπο τοῦ γνωστοῦ σύγχρονου ὀρθόδοξου θεολόγου π. Δημήτριου Στανιλοάε. Ἡ κίνησι αὐτή τῶν ἡμερῶν μας δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἓνας νέος βλαστός τοῦ ἀναγεννητι-

κοῦ κινήματος τοῦ XVIII καί XIX αἰ., πού ἄρχισε στό ἅγιον Ὅρος καί πῆρε στή συνέχεια πανορθόδοξες διαστάσεις φέρνοντας πνευματικούς καρπούς ὡς τίς μέρες μας.

Δέν χωράει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ Φιλοκαλία ὡς τό τῆς θεώσεως ὄργανον, ὅπως δίκαια τήν ὀνόμασε ὁ ὄσιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, εἶναι ρίζα καί πραγματική ἄμεση ἢ ἔμμεση πηγή ὅλων σχεδόν τῶν γνήσιων πνευματικῶν ζυμώσεων καί θεολογικῶν τάσεων μέσα στήν Ὁρθοδοξία ἀπό τά τέλη τοῦ XVIII αἰ. μέχρι σήμερα. Γι' αὐτό δέ μπορεῖ καί δέν ἐπιτρέπεται νά περιορισθῇ καί νά ταυτισθῇ ἡ πνευματική αὐτή κίνησι μέ τήν ἔριδα «περί τῶν μνημοσύνων» ἢ «κολλύβων», ὅπως δυστυχῶς πολύ συχνά γίνεται.

Μιά παρόμοια παραπλάνησι καί παρεξήγησι ἐπιχειρήθηκε κατά τόν XIV αἰ. σχετικά μέ τήν ἡσυχαστική ἀναγέννησι καί πνευματική κίνησι τοῦ ὀσίου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτη καί τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ. Ἡ ὀνομασία «ὀμφαλοσκόποι» γιά τούς ἡσυχαστές, τήν ὁποία ἐπινόησε ὁ Βαρλαάμ ὁ ἀπό Καλαβρίας καί τήν ὁποία υἰοθέτησαν πολλοί διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, χρησιμοποιεῖται μέχρι σήμερα καί ὄχι τυχαῖα ἀπό ὅλους ἐκείνους οἱ ὁποῖοι παραμένουν συνειδητά ἢ ὑποσυνείδητα ὀπαδοί τῶν ἀντιησυχαστῶν.

Τό παράδοξο σχετικά μέ τή φιλοκαλική κίνησι τοῦ XVIII αἰ. εἶναι ὅτι τήν πολύ στενή καί παραπλανητική ὀνομασία «κίνημα τῶν Κολλυβάδων» χρησιμοποιοῦν ὄχι μόνο οἱ ἀντίπαλοι τῶν

ἀγίων Πατέρων καί μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τοῦ XVIII καί XIX αἰ. ἀλλά καί ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι κρατοῦν εὐμενῆ στάσι ἀπέναντί του, παραβλέποντας ὅμως ὅτι αὐτή ἡ ὀνομασία οὔτε ἐκφράζει, οὔτε μπορεῖ νά συμπεριλάβῃ ὅλες τίς διαστάσεις αὐτοῦ τοῦ πολύπλευρου κινήματος.

Ἐδῶ θά πρέπει νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτή νά παρουσιασθῇ ἡ Ἐκκλησία καί τό γνήσιο πνεῦμα της ὡς κάτι τό πολύ στενό καί «μισαλλόδοξον» δέν εἶναι χαρακτηριστικό μόνο τοῦ XIV ἢ τοῦ XV αἰ. Αὐτό εἶναι ἕνα ἀπό τά βασικά γνωρίσματα τῆς κατά κόσμον σοφίας διά μέσου τῶν αἰώνων ἤδη ἀπό τούς εὐαγγελικούς χρόνους.

Ἡ φιλοσοφία, βασισμένη στίς αἰσθήσεις καί στή φθαρτή καί πεπερασμένη γνῶσι τοῦ ὀρθοῦ λόγου καί μόνο, εἶχε ἀνέκαθεν τήν παράδοξη φιλοδοξία νά ὑποκαταστήσῃ τήν ἄπειρη σοφία τοῦ Θεοῦ καί τήν ἄφθαρτη καί πανπεριεκτική ἐμπειρία πού πηγάζει ἀπ' αὐτήν. Σ' αὐτή τήν τάσι δέν ἔγκειται ἄραγε καί ἡ αἰτία τοῦ δαιμονικοῦ πειρασμοῦ στόν ὁποῖο ὑπέκυψαν οἱ προπάτορες τοῦ ἀνθρωπίνου γένους;

Ἐν πάσῃ περιπτώσει συνειδητοί ἢ ὑποσυνείδητοι ὀπαδοί τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ διαφωτισμοῦ τοῦ XVIII καί τοῦ XIX αἰ. καί τοῦ πνεύματός του, καθώς καί πνευματικοί ἀπόγονοί τους μέχρι καί σήμερα, προσπάθησαν καί προσπαθοῦν νά παρουσιάσουν ὡς «παρουυχίδα» τά προβλήματα πού ἀπασχόλησαν τούς ἀγιορεῖτες πατέρες αὐτή τήν ἐποχή. Τή δέ θεολογική καί πνευματική στάσι

ἀπέναντι σ' αὐτά καί τή λύσι τους θεωροῦν ὡς «μισαλλόδοξον σκοταδισμόν».

Ὅμως ἔχει ἀποδειχθῆ τόσες φορές στήν ἱστορία ὅτι στά ζητήματα τῆς πίστεως δέν εἶναι «μικρόν τό παραμικρόν», ἀλλά μπορεῖ νά προξενήσῃ μεγάλα κακά. Δηλαδή φαινομενικά μικρές ἀφορμές καί «παρονυχίδες» Λατρείας καί ἐκκλησιαστικοῦ τυπικοῦ φανερόνουν διαφορετική στάσι ζωῆς στηριζόμενη στή διαφορετική προσέγγισι καί ἐρμηνεία Λειτουργικῶν καί ἄλλων συμβόλων, πράγμα πού σημαίνει διαφορετική ἐρμηνεία ὅλης τῆς πραγματικότητος, ὅπως καί τῶν σχέσεων μεταξύ τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου ἐν γένει.

Προτοῦ ὅμως μᾶς ἀπασχολήσῃ τό καθαυτό Φιλοκαλικό κίνημα τοῦ XVIII καί XIX αἰ., εἶναι ἀπαραίτητο νά παρουσιάσουμε ἐν συντομία μερικά στοιχεῖα σχετικά μέ τά ἱστορικά καί πνευματικά πλαίσια μέσα στά ὁποῖα ἀναπτύχθηκε τό κίνημα αὐτό, καθώς καί τίς ἀφορμές πού τό προκάλεσαν.

Σέ ὅλους εἶναι γνωστό τό ρῆγμα πού ἄνοιξε στήν ἱστορία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί τῶν ὀρθόδοξων λαῶν ἡ κατάκτησι τῶν χωρῶν τους ἀπό τοὺς Ὁθωμανοὺς κατά τόν XIV καί XV αἰ.. Ἐκεῖνο πού διέσωσε τήν αὐτοσυνειδησία τους καί τήν ἱερή ἀνάμνησι ὅτι ἀποτελοῦν ἕνα περιούσιο Λαό τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ Ἐκκλησία πού ἀνανεώθηκε ἀπό τόν ἡσυχασμό στήν ἀρχή ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς κρίσιμης ἐποχῆς γιά τήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή.

Ἡ ἐξασθένησι τῆς ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ἀνάπτυξι τῶν ἄλλων βαλκανικῶν ὀρθόδοξων κρατῶν καί τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν, οἱ συγκρούσεις μεταξύ τῶν χωρῶν αὐτῶν καί οἱ ἐσωτερικές τους ἀκαταστασίες κ.λ.π. εἶχαν κατά τήν ἐποχή αὐτή ἤδη προκαλέσει ὄχι μόνο μιά κρίσι κοινωνικῶν δομῶν ἀλλά καί μιά βαθύτερη πνευματική κρίσι, ἡ ὁποία κατά κανόνα προηγείται ὅλων τῶν ἄλλων. Ἡ κρίσι αὐτή ἦταν μιά σοβαρή πρόκλησι, πού βρῆκε ἀπάντησι καί λύσι στόν ἡσυχασμό.

Ἐν τῇ βαθιά πνευματικῇ ἐμπειρία του καί μέ τή στηριγμένη σ' αὐτή ἐξ ἴσου βαθιά πίστι στήν πραγματική παρουσία τοῦ Θεοῦ μέσα στήν ἱστορία καί σ' ὅλα τά ἱστορικά γεγονότα, στερῶσε τήν κλονιζόμενη ἐνότητα τῶν ὀρθοδόξων καί ἀνανέωσε τή μοναδική καί ἀσάλευτη ἐλπίδα καί ἐμπιστοσύνη τους στήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἡσυχασμός, λοιπόν, δέν ἦταν μόνο ὀρθόδοξη θεωρητική ἀπάντησι στό σύγχρονό του φιλοσοφικό καί θεολογικό προβληματισμό τῆς Δύσεως ἢ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σκέψεως. Ταυτόχρονα εἶχε καί συγκεκριμένη ἱστορική ἀποτελεσματικότητα, πολύτιμη γιά τήν ἐπιβίωση τῶν ὀρθοδόξων λαῶν καί τή διατήρησι τῆς καθολικῆς αὐτοσυνειδησίας τῆς Ἐκκλησίας στούς καιρούς τῶν δεινῶν τῆς τουρκοκρατίας.

Ὁ XV αἰ. διατηρεῖ ἀκόμα ζωντανή ἀνάμνησι αὐτῆς τῆς ἡσυχαστικῆς ἀναγεννήσεως, ἐνῶ ἀποτελεῖ συχνά καί τή γνήσια συνέχειά της, παρά τά τραγικά γεγονότα καί τίς δύσκολες συνθήκες

κάτω από τις οποίες ζούν οι ὀρθόδοξοι λαοί αὐτή τήν ἱστορική περίοδο. Τόν XVI καί τό πρῶτο μισό τοῦ XVII αἰ. συντηρεῖται ἀπλῶς ἡ παράδοσι, ἀλλά δέν εἶναι πλέον σέ θέσι, λόγω τῶν περιστάσεων καί τῆς ἐλλείψεως παιδείας, νά δώση νέους καρπούς. Αὐτή τήν περίοδο (XVI αἰ.) ἕνα ὄνομα προσελκύει τήν προσοχή μας. Πρόκειται γιά τόν ὄσιο *Νεῖλο τῆς Σόρας*, ὁ ὁποῖος ἀνανέωσε τό ἡσυχαστικό πνεῦμα στή Ρωσσία καί ἔδωσε ὤθησι στήν πνευματική σχολή τῶν λεγομένων «ἀκτημόνων» (*nestjazarelli*), σχολή πολύ σπουδαία γιά τή μετέπειτα πνευματική πρόοδο καί ἀνάπτυξη τῆς ὀρθόδοξης Ρωσσίας.

Τό XVII αἰ. ἡ ὀρθόδοξη ἀνατολή ἀνοίγεται ὀλοένα καί περισσότερο πρός τή Χριστιανική Δύσι, ἔτσι ὥστε νά ἀναβιώσουν παλαιές διαμάχες ἀλλά καί νά ὑποστῇ ἡ Ἀνατολή νέες ἐπιδράσεις ἀπό τή σύγχρονη δυτική σκέψη καί στάσι ζωῆς. Εἶναι γνωστό ὅτι τότε πολλοί Ἕλληνες ἐκπαιδευόνται στά πανεπιστήμια τῆς Δύσεως καί μεταφέρουν τίς ἰδέες τῆς Ἀναγεννήσεως στήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή. Μερικοί ἀπ' αὐτούς τούς λογίους ἰδρύουν καί σχολεῖα, στά ὁποῖα διδάσκουν νέες ἐπιστῆμες καθῶς καί θεολογία καί φιλοσοφία κατά τά δυτικά πρότυπα.

Γιά τή διαφύλαξι καί ἀνανέωσι τῆς παραδόσεως σπουδαῖο ρόλο τόν XVII αἰ. ἔπαιξαν δύο μεγάλες πατριαρχικές μορφές: ὁ Μητροφάνης ὁ Κρητόπουλος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, καί ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων ὅπως καί ὁ μητροπολίτης Κιέβου Πέτρος Μογίλα (ὁ τελευταῖος δέχτη-

κε επίδρασι τῆς σχολαστικῆς θεολογίας).

Θά ἀναφέρουμε ἐδῶ ἓνα χαρακτηριστικό συμβάν στή σχολή τῶν Ἰωαννίνων τόν XVII αἰ., πού προμηνύει καί προετοιμάζει τά γεγονότα τοῦ XVIII καί XIX αἰ..

Ὁ Βησσαρίων Μακρῆς, διευθυντής τῆς σχολῆς (1633-1699), ἀκολουθοῦσε στή θεολογία του τήν ἡσυχαστική παράδοσι διακρίνοντας μεταξύ τῆς θείας οὐσίας καί τῆς θείας ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ διάδοχός του στή σχολή Γεώργιος Σουγδούρης θεωροῦσε ὅτι ἡ διάκρισι αὐτή ὑπάρχει μόνο «κατ' ἐπίνοιαν».

Παρ' ὅτι ὁ Σουγδούρης δέχτηκε ἀργότερα τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία καί μετανόησε, ἡ σύγκρουσι αὐτή πρὸς τό τέλος τοῦ XVII αἰ. εἶναι πολύ χαρακτηριστική, διότι πίσω της κρύβονται καί ἀναβιώνουν δύο διαφορετικὲς θεολογίες. Δείχνει ἐντούτοις καί τήν ἀυξανόμενη ἐπίδραση τοῦ δυτικοῦ ὀρθολογισμοῦ στοὺς ὀρθοδόξους διανοουμένους. Ὅλα τά πνευματικὰ ρεύματα τῆς Δύσεως, ἰδιαίτερα τό ρεῦμα τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀρχίζουν νά ἀντανακλῶνται στήν πνευματική, πολιτική καί ἐκκλησιαστική ζωὴ τῆς ἀνατολῆς.

Στό ἅγιο Ὄρος, πού θά γίνει τό κέντρο τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος τόν XVIII αἰ., ἰδρύεται αὐτή τήν ἐποχὴ ἡ Ἀθωνιάδα σχολή, ἡ ὁποία θά παίξῃ σπουδαῖο ρόλο στίς πνευματικὲς ζυμώσεις ἰδιαίτερα μέ τήν ἐκεῖ παρουσία τοῦ Εὐγ. Βούλγαρη.

Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806) προσπάθησε νά συνδέσῃ τίς ἰδέες τοῦ γαλλικοῦ διαφωτι-

σμοῦ μέ τήν παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτή ἡ προσπάθειά του προκάλεσε πολλές ἀντιδράσεις, μέχρι τού σημείου νά ἀναγκασθῆ νά ἐγκαταλείψῃ τήν Ἀθωνιάδα καί νά βρῆ καταφύγιο στή Ρωσσία, ὅπου πέθανε ὡς μητροπολίτης.

Εἶναι μιά περίοδος κατά τήν ὁποία ὅλοι ἀναζητοῦν τήν ἀναγέννησι τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν ὀρθοδόξων λαῶν· μόνο πού οἱ μέν στηρίζονται στήν πολιτιστικά πιό ἀναπτυγμένη Δύσι, στή δυτική ἐπιστήμη, φιλοσοφία καί παιδεία, οἱ δέ στήν παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας καί τήν πατροπαράδοτη πνευματική κληρονομία. Ἡ σύγκρουσι μεταξύ τῶν λεγόμενων «νέων φιλοσόφων» ἢ φιλελευθέρων (δυτικῶν) καί τῶν παλαιῶν φιλοσόφων ἢ παραδοσιακῶν διευρύνεται ὀλοένα καί περισσότερο ὄχι μόνο στόν ἑλληνικό χῶρο ἀλλά σ' ὅλες τίς ὀρθόδοξες χῶρες, χωρίς νά ἐξαιρεῖται οὔτε ἡ ὀρθόδοξη Ρωσσία.

Ἡ Δύσι ἀσκεῖ παντοῦ μέ τήν ἐπιστήμη, τό διαφωτισμό καί τήν πολιτιστική πρόοδο τεράστια γοητεία. Τό πρακτικό πνεῦμα της, ἡ πειστικότητα τῆς λογικῆς της καί τά ἱστορικά ἀποτελέσματα τῶν ἰδεῶν της παρουσιάζονται σέ πολλούς ὡς ἰσχυρότατο μέσο γιά τήν ἀπελευθέρωσι τῶν ὀρθοδόξων λαῶν ἀπό τήν ἱστορική ὀπισθοδρομήσι καί καθυστέρησι τῆς πολιτιστικῆς ἀναπτύξεως.

Ἐκεῖνο πού ὑποβοηθεῖ τούς λεγόμενους «φιλελευθέρους» στίς πεποιθήσεις τους εἶναι πολλές φορές ἡ ἀδυναμία τῶν παραδοσιακῶν νά δικαιολογήσουν θεωρητικά καί λογικά τή στάσι τους καί νά ὑπερασπίσουν τήν παράδοσι καί τόν

παραδεδομένο τρόπο ζωής. Τό φιλοκαλικό κίνημα τοῦ XVIII αἰ. παρουσιάζεται ὡς ἰσχυρό ἀντίβαρο στόν ὀρθολογισμό τῶν «νέων φιλοσόφων», ἐπειδή δέν σέβεται μόνο τούς «τύπους», ἀλλά καί ἀποσαφηνίζει θεωρητικά καί ἐρμηνεύει τά Λειτουργικά καί ἄλλα σύμβολα. Γίνεται ἔτσι φανερό ὅτι πίσω ἀπό τή σύγκρουσι τῶν δύο ρευμάτων κρύβεται ὄχι μόνο λογομαχία, ἀλλά δύο διαφορετικές στή βάσι ἐρμηνεῖες ὀλόκληρης τῆς ἱστορικῆς καί κοσμολογικῆς πραγματικότητος.

Ἡ Φιλοκαλική κίνηση τοῦ XVIII καί XIX αἰ. εἶχε ὡς πρόδρομό της τόν ὀσιομάρτυρα Κοσμά τόν Αἰτωλό, τόν ἰσαπόστολο καί διδάσκαλο. Ἄλλά οἱ κύριοι φορεῖς της ἦταν οἱ ἐξῆς νεώτεροι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας: ὁ ἅγιος Μακάριος Νοταῶς (1731-1805), πρῶην ἐπίσκοπος Κορινθίας, ὁ ὀσιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (1749-1809) καί ὁ ὀσιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Σπουδαῖο ρόλο ἔπαιξε καί ὁ Νεόφυτος ὁ Καυσοκαλυβίτης. Ἀπό τούς Ἀγιορεῖτες πρέπει νά μνημονευθοῦν σάν πρωτεργάτες καί οἱ Ἰάκωβος ὁ Πελοποννήσιος, ὁ Ἀγάπιος ὁ Κύπριος, ὁ Χριστόφορος ὁ Προδρομίτης.

Τό κίνημα αὐτό ἔδωσε ἀκόμα ἕναν ἅγιο στήν Ἐκκλησία, τόν ὀσιο Ἀρσένιο τῆς Πάρου, ἀλλά καί πολλούς ἄλλους ἐνάρετους ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι μετά τό διωγμό τους ἀπό τό ἅγιο Ὄρος ἤ πάντως μετά ἀπό μαθητεία ἄμεση ἢ ἔμμεση στούς φιλοκαλικούς πατέρες τῆς ἐποχῆς, ἀνανέωσαν καί δημιούργησαν πολλά μοναστήρια καί πολλές ἐστίες πνευματικῆς ἀναγεννήσεως ὄχι μόνο στό

ἅγιο Ὕρος, στά ἑλληνικά νησιά, τή Στερεά Ἑλλάδα, ἀλλά καί σέ ὄλο τόν ὀρθόδοξο χῶρο.

Ἰδιάζουσα θέσι στή Φιλοκαλική αὐτή κίνησι κατέχει ὁ ὅσιος Παῖσιος Βελτσκόφσκι, ὁ μεταφραστής τῆς Φιλοκαλίας στή σλαβονική γλῶσσα καί κύριος φορέας τῆς πατερικῆς καί πνευματικῆς ἀναγεννήσεως στή Ρουμανία καί στή Ρωσσία τοῦ ΧΙΧ αἰ. Ἔτσι στήν ἴδια κίνησι ὀφείλεται καί ἡ ἄνθησι καί καρποφορία τῆς ἐρήμου τῆς Ὀππινα στή Ρωσσία μέ ἐπικεφαλῆς τούς μεγάλους σάρτσοι: τόν Ἀβράμιο, τούς Μωϋσή καί Ἀντώνιο, Λεωνίδα καί Μακάριο. Στήν ἴδια κίνησι ἀνήκει καί τό μεγαλύτερο πνευματικό ἀνάστημα τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τοῦ περασμένου αἰώνα, ὁ ὅσιος Σεραφεῖμ τοῦ Σαρῶφ.

Ποιά εἶναι τά βασικά χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς κινήσεως;

Ἡ Φιλοκαλική ἀναγέννησι ἦταν μιά γνήσια συνέχεια καί ἀνανέωσι τῆς ζωντανῆς πατερικῆς παραδόσεως καί ταυτόχρονα ἡ ἀπάντησι τῆς Ἐκκλησίας στά αἰτήματα τῶν καιρῶν.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα σ' αὐτήν ὀφείλεται ἡ ἔκδοσι πολλῶν πατερικῶν κειμένων, ἰδιαίτερα τῶν νηπτικῶν Πατέρων, οἱ ὅποιοι εἶναι ἔμπειροι διδάσκαλοι τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί προσευχῆς. Λόγω τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως εἶναι γνωστό, τά πατερικά κείμενα εἶχαν γίνει δυσεύρετα.

Ὁ πρῶτος ὁ ὅποιος ἐπιδόθηκε μέ μεγάλο ζῆλο στήν ἀναζήτησι καί ἔκδοσι πατερικῶν καί ἀσκητικῶν ἔργων ἦταν ὁ Μακάριος Νοταρᾶς. Σ' αὐτόν ὀφείλεται ἡ ἔκδοσι (1783) τοῦ περίφημου

Ευεργετικοῦ, ὅπως καί τῆς Φιλοκαλίας τῶν ἱερῶν Νηπικῶν (1782) ἡ ὁποία ἔγινε ὀρόσημο γιά τήν ἀναγεννητική αὐτή κίνησι. Εἰδικά γι' αὐτήν ὁ Μακάριος Νόταρᾶς συγκέντρωσε κείμενα τριαντάξι Πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καί τά παρέδωσε στόν Νικόδημο τόν Ἅγιορείτη (1777). Ὁ ὄσιος Νικόδημος ἔκανε κριτική ἐπεξεργασία τῶν κειμένων καί ἔγραψε τόν πρόλογο τῆς συλλογῆς καθῶς καί τίς βιογραφίες τῶν Πατέρων.

Ἡ συνεργασία τῶν δύο ἀνδρῶν πρόσφερε καί ἄλλους πνευματικούς καρπούς. Στούς ἴδιους ὀφείλεται καί ἡ ἔκδοσι στήν κοινή διάλεκτο τῶν ἔργων τοῦ ἁγίου Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου.

Ὅτι ἡ κίνησι αὐτή ἦταν μιά συνέχεια τοῦ ἡσυχασμοῦ τοῦ XIV ἢ XV αἰ. φαίνεται σαφῶς ὄχι μόνο ἀπό τόν τρόπο ζωῆς καί σκέψεως τῶν φορέων τῆς ἀλλά καί ἀπό τό μεγάλο ἐνδιαφέρον τους γιά τό βίο καί τά ἔργα τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ. Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος ἔχει ἐκδώσει στήν κοινή διάλεκτο τό βίο τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου, οἱ δέ ἅγιοι Μακάριος καί Νικόδημος συμπεριέλαβαν στή Φιλοκαλία τά Φυσικά, Θεολογικά καί Πρακτικά κεφάλαιά του, ὅπως καί τήν ἀσκητική πραγματεία του «πρός Ξένη μοναχήν». Ὁ ἅγιος Νικόδημος εἶχε ἐτοιμάσει καί τήν ἔκδοσι τῶν Ἀπάντων τοῦ ἁγίου ἀλλά δυστυχῶς τά χειρόγραφα χάθηκαν στή Βιέννη.

Ὁρόσημο γιά τή Φιλοκαλική ἀναγέννησι εἶναι ἐπίσης καί ἡ ἔκδοσι τοῦ Πηδαλίου. Σ' αὐτό ὁ ὄσιος Νικόδημος συγκέντρωσε τούς κανόνες τῶν

Ἐποστόλων, τῶν οἰκουμενικῶν καί τοπικῶν συνόδων καί τῶν ἀγίων Πατέρων, καθὼς ἐπίσης καί τίς ἐγκεκριμένες ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἐρμηνεῖες τους, στίς ὁποῖες πρόσθεσε καί τίς δικές του ἐρμηνεῖες. Τό *Πηδάλιον* εἶναι πολύτιμος ὁδηγός ὄλων τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν μέχρι σήμερα.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ πολλά ἄλλα πνευματικά καί ἐρμηνευτικά ἔργα τοῦ ἀγίου Νικοδήμου ἐξαιρετικῆς σημασίας εἶναι καί τό *Νέον Μαρτυρολόγιον* καί ὁ *Συναξαριστής*, πού περιέχει τούς βίους τῶν ἀγίων τοῦ ὄλου ἑνιαυτοῦ.

Ἐπίσης καί ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος ἔγραψε βίους ἀγίων καί νεομαρτύρων καί μετάφρασε στήν ἀπλή γλώσσα *Συναξάρια* ὄλων τῶν *Κυριακῶν καί τῶν μεγάλων ἑορτῶν* «ἀξιώσει καί προτροπῇ» τοῦ Μακαρίου Νοταρᾶ.

Ἡ στροφή στούς ἀγίους καί μάρτυρας ὡς μοναδικούς παιδαγωγούς καί φωτιστές εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ βασικά χαρακτηριστικά τῆς *Φιλοκαλικῆς ἀναγεννήσεως*. Ἀλλά ἡ ἑνασχόλησι μέ τούς βίους τους καί οἱ ἐκδόσεις τους δέν εἶναι κάτι τό τυχαῖο. Στούς διαφωτιστές τῆς Εὐρώπης οἱ φιλοκαλικοί Πατέρες ἀντιπαράθεσαν τούς ἀγίους καί στήν κατά κόσμον σοφία τὴν ἔνθετη γνῶσι καί ἐμπειρία τους.

Προβάλλοντας τούς ἀγίους ὡς μοναδικά πρότυπα γιά τὴν ἀληθινὴ ἀναγέννησι τοῦ ἀνθρώπου, οἱ φωτισμένοι αὐτοὶ ἄνδρες ἀνανέωσαν στή συνείδησι τοῦ λαοῦ καί τῶν μοναχῶν τό θεσμὸ τῆς *πνευματικῆς πατρότητος* ὡς εὐαγγελικὸ μέσο ἀγωγῆς καί πνευματικῆς προόδου μέσα στήν

Ἐκκλησία. Μόνο οἱ ἅγιοι «ἀναλαμβάνοντες τὴν Χριστοθήθεια» μποροῦν νὰ εἶναι πραγματικοὶ πατέρες καὶ διδάσκαλοι καὶ ὁδηγοὶ πρὸς τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν αἰώνια ζωὴ.

Μὲ τὸ πνευματικὸ καὶ ἀναμορφωτικὸ ἔργο τῶν διασκορπισμένων σὲ διάφορα μέρη ἔμπειρων Γερόντων τοῦ ἁγίου Ὁρους, ὅπως καὶ τῶν «στάρτσοι» σὶς σλαβικὲς ὀρθόδοξες χῶρες (ἰδιαίτερα στὴ Ρωσσία), ἀνανεώθηκε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ θεσμὸς τοῦ χαρισματοῦχου πνευματικοῦ πατέρα καὶ καθοδηγοῦ, πού προσφέρει πλούσιους πνευματικούς καρπούς καὶ προσφέρει ἀκόμα καὶ σήμερα.

Τὸ δεύτερο βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Φιλοκαλικοῦ κινήματος εἶναι ἡ ἀναγέννησι τῆς Λειτουργικῆς ζωῆς καὶ ἡ ἀνάπτυξι τῆς θεολογίας τῆς Ὁρθόδοξης Λατρείας.

Ἡ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶχε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δύο ἐξ ἴσου σοβαροὺς κινδύνους. Ἄφ' ἑνός νὰ μετατραπῇ ἡ Λογικὴ Λατρεία ἀπὸ ζῶσα θυσία σὲ τυπολατρεία ἢ, ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, σὲ «νεκρολογία», ἀφ' ἑτέρου νὰ χωρισθῇ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὀνομάζουμε «κανόνα πίστεως», δηλαδή τὸ δόγμα, ἀπὸ τὸν «κανόνα προσευχῆς».

Στὴν πρώτη περίπτωσι ἔχουμε τυπικὴ ἐπανάληψι τῶν ἀκολουθιῶν καὶ ἐκτέλεσι τῶν ἱερῶν Μυστηρίων καὶ ἱεροπραξιῶν χωρὶς ἐμβάθυνσι στό ἐσωτερικὸ νόημά τους. Ἔτσι τὰ δόγματα καὶ ἡ ἀλήθεια τῆς Ἀποκαλύψεως μετατρέπονται σὲ ἀφηρημένες ἔννοιες καὶ ἡ Λατρεία ἀποκτᾷ μαγικὸ καὶ νεκροποιό χαρακτήρα.

Μιά τέτοια στάσι ἔναντι τῆς Λατρείας γίνεται ἀναπόφευκτα αἰτία τῆς ἄλλης ἐκτροπῆς πού ἀναφέραμε, τῆς πió ἐπικίνδυνης. Δηλαδή τοῦ χωρισμοῦ τοῦ δόγματος ἀπό τή Λατρεία, τοῦ δόγματος ἀπό τό Λειτουργικό ἦθος. Αὐτή ἡ στάσι δέν ὀδηγεῖ στήν ἀναζήτησι τοῦ πραγματικοῦ νοήματος τῆς Λατρείας ἀλλά στήν ἄρνησι τῆς ἀξίας της καί στή θεώρησι ὅτι ἡ Λατρεία εἶναι «φλοιοός» (ἡ ἔκφρασι εἶναι τοῦ Ἁ. Κοραῆ), καί δέν παίζει κανένα οὐσιαστικό ρόλο.

Γιά νά καταλάβουμε λοιπόν πῶς εἶχε τεθεῖ τό ὄλο πρόβλημα τῆς Λατρείας τόν ΧVΙΙΙ αἰ., θά πρέπει νά ἀναφερθοῦμε στή διαμάχη τή σχετική μέ τά μνημόσυνα καί τά κόλλυβα ἀπό τήν ὁποία τό Φιλοκαλικό κίνημα ἔμεινε γνωστό ὡς «κίνημα τῶν κολλυβάδων».

Ὅπως ξέρουμε, ἡ πρώτη ἀφορμή γιά τήν ἔριδα αὐτή δόθηκε ἀπό τούς μοναχοὺς τῆς Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης. Οἱ μοναχοί τῆς Σκήτης ἄρχισαν νά κτίζουν καινούριο καθολικό ἐργαζόμενοι χειρονακτικά ἐπί ἕξι ἡμέρες. Μέχρι τότε σ' ὄλες τίς ἱερές μονές καί σκῆτες τοῦ ἁγίου Ὄρους ἔψαλλαν τίς ἐπιμνημόσυνες ἀκολουθίες στά παρεκκλήσια τῶν κοιμητηρίων. Ἡ εὐλογία τῶν κολλύβων γινόταν ἀρχικά μετά τόν ἑσπερινό τῆς Παρασκευῆς καί τελικά τό πρῶί τοῦ Σαββάτου μετά τή θεία Λειτουργία. Οἱ ἁγιαννανίτες μοναχοί, λοιπόν, ἔπρεπε κανονικά νά τελοῦν τά μνημόσυνα τό Σάββατο, ἀποφάσισαν ὅμως γιά πρακτικούς λόγους (λόγω τῶν πολλῶν ὀνομάτων τῶν κεκοιμημένων καί γιά τίς ἀνάγκες τῶν

ύλικῶν προμηθειῶν τῆς σκήτης) νά τά μεταφέρουν ἀπό τό Σάββατο στήν Κυριακή, μετά τή θεία Λειτουργία. Τό γεγονός σκανδάλισε τόν καυσοκαλυβίτη διάκονο Νεόφυτο Πελοποννήσιο, ὁ ὁποῖος ἄρχισε ἐναντίον τῶν ἀγιαννανιτῶν «δογματικόν ἀγῶνα». Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ ἔριδα αὐτή χώρισε ὅλη τή μοναχική πολιτεία σέ δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα καί τάραξε κυριολεκτικά τήν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μέ τό μέρος τοῦ Νεόφυτου ἀργότερα τάχθηκαν ὁ ἅγιος Μακάριος Νοταρᾶς, ὁ ὅσιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος καί πολλοί ἄλλοι.

Στήν συνέχεια προέκυψε καί ἕνα ἄλλο ζήτημα μέ ἀφορμή τή δημοσίευσι τοῦ βιβλίου «περί τῆς συνεχοῦς θείας Μεταλήψεως» (1777, 1783). Τό ἔργο αὐτό ἐκδόθηκε ὡς «ἐγχειρίδιον ἀνωρύμου τινός», ἀποδείχθηκε ὅμως τελευταῖα ὅτι τό ἔγραψε ὁ Νεόφυτος ὁ Καυσοκαλυβίτης καί ὅτι τά ἐπεξεργάσθηκαν ὁ ἅγιος Μακάριος καί ὁ ὅσιος Νικόδημος, ὁ ὁποῖος καί τό πλούτισε μέ πολλά πατερικά κείμενα στή β' ἐκδοσι. Ὁ σκοπός τοῦ βιβλίου ἦταν «νά ἀνακαλέσῃ τήν χαριτωμένην συνήθειαν τῶν παλαιῶν Χριστιανῶν, καί ἔρχεται νά ἀποδείξῃ μέ γραφικάς, ἀποστολικὰς καί πατερικάς μαρτυρίας ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον καί ψυχοσωτήριον νά μεταλαμβάνῃ συχνά πᾶς ὀρθόδοξος Χριστιανός, ὅταν δέν ἔχη ἐμπόδιον» (ἀπό τόν πρόλογο τῆς ἐκδ. τοῦ 1783). Ὁ ὅσιος Νικόδημος στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου διαπιστώνει ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ἀμέλεια καί καταφρόνησι

ἀπό τούς χριστιανούς γιά τήν πνευματική καί οὐράνια τροφή τῆς ἁγίας Μεταλήψεως καί γι' αὐτό «ἐξέλιπεν ἡ ἀγιότης ἀπό ἡμᾶς, ὠλιγόστευσεν ἡ ἀρετή, ἠϋξησεν ἡ κακία». Τό 1785 ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γαβριήλ Δ' καταδίκασε συνοδικῶς τό βιβλίο, διότι δῆθεν προκαλοῦσε διχόνοιες καί σκάνδαλα. Τήν καταδίκη ἀναγνώρισε καί ὁ Πατριάρχης Προκόπιος, ἀλλά ὁ Πατριάρχης Νεόφυτος Ζ' (1799-1801) τήν ἀκύρωσε.

Ἐκτός ἀπό τό ζήτημα τῆς συχνῆς θείας Μεταλήψεως δημιουργήθηκαν καί ἄλλα ζητήματα, ὅπως τό ζήτημα τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν εἰκόνων, τοῦ ἀφορισμοῦ, τοῦ μεγάλου καί μικροῦ Ἁγιασμοῦ, τῆς σχέσεως τῶν Τιμίων Δώρων καί τοῦ ἀντιδώρου, τῆς γονυκλισίας κατά τίς Κυριακές κ.λ.π.

Ἐξετάζοντας λοιπόν τήν ἔριδα αὐτή μέσα στά γενικά πλαίσια τῆς ἐποχῆς καί τῶν πνευματικῶν τάσεών της, ἀνακαλύπτουμε τά ἐσωτερικά αἴτια καί τίς προϋποθέσεις πού τή δημιούργησαν. Καί τότε μᾶς γίνεται σαφές ὅτι μέ αὐτή τήν ἔριδα ἔχει τεθεῖ στήν οὐσία τό πρόβλημα τοῦ θεολογικοῦ νοήματος τῆς Λειτουργικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἐδῶ πρόκειται γιά ἐρώτημα πού τίθεται στή συνείδησι κάθε νέας γενιᾶς: Ποιά σχέση ὑπάρχει μεταξύ τοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος, δηλαδή μεταξύ τῆς καθαυτοῦ παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν ἱστορικῶν «ἐνσάρκώσεων» καί μορφῶν της; Ὑπάρχει διάστασι μεταξύ τῆς καθαυτοῦ πραγματικότητας

καί τῶν συμβόλων της, ἥ ὑπάρχει κάποια μυστική ἐνότητα μεταξύ τους καί συμμετοχή τοῦ συμβόλου στήν πραγματικότητα πού συμβολίζει;

Οἱ φιλοκαλικοί Πατέρες, οἱ λεγόμενοι «Κολλυβάδες» θεωροῦσαν ὅτι ὁ «κανόνας τῆς Λατρείας» καί προσευχῆς καί τό «τυπικόν» πρέπει ὀργανικά νά πηγάζουν ἀπό τόν «κανόνα τῆς πίστεως». Πάνω σ' αὐτό ἀκριβῶς οἱ ἀντίπαλοί τους δέν ἔχουν καμιά αἴσθησι, εἴτε λόγω ἄγνοιας εἴτε πάλι λόγω φιλοσοφικῶν καί θρησκευτικῶν ἐπιδράσεων ξένων στή θεολογική παράδοσι καί ἐμπειρία τῆς καθολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ θεώρησι τῆς Λατρείας ὡς ξεχωριστῆς καί ἀνεξάρτητης ἀπό τό δόγμα τῆς πίστεως εἶχε πλέον ἐπικρατήσῃ στά φιλοσοφικά καί θρησκευτικά ρεύματα τῆς Δύσεως. Τέτοιο εἶδος δυϊσμοῦ εἶχε κηρύξει ὁ προτεσταντισμός ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἐμφανισέως του ἀλλά ἀκόμα καί πρὶν ἀπ' αὐτόν ἡ σχολαστική θεολογία.

Οἱ πρῶτοι ἀπλοϊκοί ἀντικολλυβάδες ἴσως δέν ἔκαναν τό διαχωρισμό αὐτό σῦνειδητά, ἡ ἀντίληψί τους ὅμως συμφωνοῦσε μέ τήν ἐκκοσμικευτική τάσι τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία εἶχε τίς ρίζες της στό δυτικό θρησκευτικό-φιλοσοφικό δυϊσμό. Αὐτοί, χωρίς καμιά ἐμβάθυνσι στό νόημα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τυπικοῦ καί τῆς Λατρείας ἐν γένει ἤθελαν νά τά προσαρμόσουν στίς ἱστορικές συνθῆκες καί στίς καθημερινές ἀνάγκες τους. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὑπερασπίζονταν τήν ἀραιά θεία Κοινωνία, μολονότι αὐτή δέν ἦταν

ποτέ νόμος γιά τήν Ἐκκλησία ἀλλά ἀντίθετα ἕνα παροδικό γέννημα τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν καί σέ καμιά περίπτωσι δέν ἀποτέλεσε καθολική παράδοσι καί πράξι τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, καί στά δύο σημεῖα διαφωνίας τους, τό βασικό κριτήριο γι' αὐτούς δέν ἦταν ἡ καθολική καί ἀμετάβλητη παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας ἀλλά ἕνας ἐπιπόλαιος «συσχηματισμός» πρὸς τόν κόσμον καί πρὸς τίς ἀπαιτήσεις του. Ὁ φαινομενικός συντηρητισμός στό θέμα τῆς θείας Μεταλήψεως εἶχε στήν πραγματικότητα τήν ἴδια ρίζα μέ τήν ἀλλαγὴ τῆς τάξεως τῆς εὐλογίας τῶν κολλύβων καί τῆς τελέσεως τῶν μνημοσύνων. Καί στίς δύο περιπτώσεις ὁ χρόνος καί οἱ ἀνάγκες τῆς ζωῆς γίνονται κριτήριο τῶν λειτουργικῶν πράξεων καί συμβόλων. Δηλαδή μέ ἕναν ἐξωτερικό τρόπο καί χωρίς βάθος ἀντιμετωπίζεται ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἐπίσης καί ἡ καθημερινή ζωὴ τοῦ πιστοῦ.

Οἱ ἀντικολληβάδες δέν εἶχαν συναίσθησι ὅτι οἱ ἀλλαγές πρέπει νά γίνονται πάντοτε ἀνάλογα μέ τό περιεχόμενο τῆς πίστεως καί ὄχι ἀνάλογα μέ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ κόσμου. Γι' αὐτό αὐτοί δέν εἶναι σέ θέσι νά δώσουν πραγματικό νόημα οὔτε στό παρελθόν καί στίς περιστατικές συνήθειές του οὔτε στό παρόν καί στίς προσαρμογές του. Οἱ φορεῖς αὐτῆς τῆς πνευματικῆς στάσεως νομίζουν ὅτι μέ τήν ἀνάμειξι τυπικοῦ συντηρητισμοῦ καί ἐπιπόλαιων προσαρμογῶν μποροῦν νά λύσουν περίπλοκα προβλήματα τῆς κάθε ἐποχῆς.

Στή στάσι αὐτῆ τῶν ἀντικολληβάδων βρίσκειται ἐξάλλου ὁ παντοτινός πειραματισμός τῆς

Ἐκκλησίας. Μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ κερδίζουν τὸ χρόνο χάνουν τὸ ἐσωτερικὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενό του. Τούς χαρακτηρίζει στὴν οὐσία μιά φυγή καὶ ἄρνησι τῆς πραγματικῆς εὐθύνης ἔναντι τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, ὅπως καὶ ἔναντι τοῦ μέλλοντος. Μετροῦν μὲ τὸ χρόνο τὴν αἰωνιότητα ἀντὶ νὰ μεταμορφώσουν τὸ χρόνο καὶ τὸ μεταβλητό μὲ τὸ αἰώνιο καὶ τὸ ἀμετάβλητο.

Ἀντίθετα οἱ Φιλοκαλικοὶ Πατέρες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἔχουν ἓνα τελείως διαφορετικὸ κριτήριον. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ τους, τὰ ἔργα τους καὶ τὴ θεολογικὴ στάσι τους.

Ἡ θεολογικὴ στάσι τους ἔναντι τῆς Λατρείας καὶ τῶν Λατρευτικῶν συμβόλων βρίσκεται διατυπωμένη περιληπτικὰ στὴν Ὁμολογία πίστεως τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ ἀπολογία ὅλου τοῦ Φιλοκαλικοῦ κινήματος. (Ἐκδόθηκε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἁγίου τὸ 1819). Ὁ ἅγιος Νικόδημος, ὅπως καὶ ἄλλοι Πατέρες τοῦ XVIII καὶ XIX αἰ., ἔχει ὡς μοναδικὸ κριτήριον ὄχι τὸ χρόνο ἀλλὰ τὸ αἰώνιο ἐσωτερικὸ νόημα τῶν Λειτουργικῶν τύπων καὶ συμβόλων. Οἱ ἅγιοι φορεῖς τῆς Φιλοκαλικῆς ἀναγεννήσεως ἔχουν πλήρη συναίσθησι καὶ ἐπίγνωσι τῆς τεράστιας σημασίας τῆς Λατρείας γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τὴν παιδαγωγίσι τοῦ λαοῦ, ὅπως καὶ τὴν ἐπίγνωσι ὅτι ἡ Λατρεία ἔχει τέτοια ἀξία, μόνο ὅταν εἶναι καὶ παραμένει φανέρωσι τῆς ἀλήθειας καὶ ἡ πραγμάτωσι τῆς στόχῳ καὶ στό χρόνον. Κάθε χωρισμὸς τῆς Λατρείας καὶ τοῦ «τυπικοῦ» τῆς ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῆς

στερεῖ τὴ σωστικὴ ζωτικότητά της καί τὴ μεταμορφωτικὴ δύναμί της.

Κατὰ τὴν ἱερὴ αἴσθησι καί ἀντίληψι τῶν Φιλοκαλικῶν Πατέρων οὔτε ἡ ἐξωτερικὴ πιστὴ τήρησι τοῦ τυπικοῦ οὔτε ἡ προσαρμογὴ στό μὴ μεταμορφωμένο χρόνο, προσαρμογὴ πού δέ στηρίζεται στή γνήσια ἀλήθεια, μποροῦν νά ἀναγεννήσουν τίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων καί νά τοὺς προετοιμάσουν γιά τὴ χριστοειδῆ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ζωῇ. Γι' αὐτό τόν ὄσιο Νικόδημο στήν Ὁμολογία Πίστεως, ὅπως καί σέ ἄλλα ἔργα του, ἐνδιαφέρει πρῶτα ἀπ' ὅλα αὐτό τό βαθύτερο νόημα τῆς Λειτουργικῆς ζωῆς καί τῶν «τύπων» της.

Ἄλλὰ γιατί αὐτός καί οἱ ἄλλοι Κολλυβάδες ὑπερασπίζονται τὴν εὐλογία τῶν κολλύβων καί τὴν τέλεσι τῶν μνημοσύνων κατὰ τὰ Σάββατα; Γι' αὐτούς τὰ μνημόσυνα καί τὰ κόλλυβα δέν εἶναι μόνο προσευχὴ γιά τοὺς νεκρούς. Εἶναι ταυτόχρονα καί Λειτουργικὴ μαρτυρία καί κήρυγμα τοῦ Σαββατισμοῦ τοῦ Θεοῦ μετά τὴν πρώτη δημιουργία τοῦ κόσμου· ἀλλὰ καί ἡ μαρτυρία τοῦ θανάτου καί τῆς καθόδου τοῦ Κυρίου στόν Ἄδη τὴν ἡμέρα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου γιά τὴ λύτρωσι τῶν κεκοιμημένων. Τὰ κόλλυβα συμβολίζουν τό νεκρὸ ἀνθρώπινο σῶμα πού περιμένει τὴν Ἀνάστασι.

Γιά νά στηρίξη αὐτὴ τὴ γνώμη του, ὁ ὄσιος Νικόδημος ἀναφέρει τὴ σκέψι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης κατὰ τόν ὁποῖο τό ἰδίωμα τῆς ἡμέρας τοῦ Σαββάτου εἶναι ἡ «ἐνέργεια ἐν αὐτῷ

τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου καί τῆς ἀναπαύσεως». Ἡ λύπη καί ὁ θρῆνος γιά τούς νεκρούς εἶναι τό ἰδίωμα τοῦ Σαββάτου καί ὄχι τῆς Κυριακῆς, πού εἶναι ἡ ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου καί ἡμέρα τῆς χαρᾶς γιά τήν ἀναμενόμενη κοινή ἀνάστασι τῶν νεκρῶν. Ἐάν στό Σάββατο ἰδιάζει τό μυστήριον τοῦ θανάτου, στήν Κυριακή ἰδιάζει «τό μυστήριον τῆς ἀναστάσεως» τοῦ Χριστοῦ καί μέσα σ' αὐτή τῆς κοινῆς ἀναστάσεως τῶν ἀνθρώπων καί τοῦ σύμπαντος.

Ἐπειδή λοιπόν ἡ Ἀνάστασι καί τό μυστήριον τῆς Ἀναστάσεως εἶναι ἡ μοναδική ἐλπίδα καί τό μοναδικό νόημα καί τῆς φύσεως καί τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου, αὐτό πρέπει νά μαρτυρεῖται καί νά κηρύττεται καί νά λάμπει μέ ὅλη τή δύναμί του. Τίποτα δέν ἐπιτρέπει νά ἀμαυρώσῃ ἢ νά σκεπάσῃ ἢ νά κρύψῃ αὐτό τό μεγάλο μυστήριον τῆς ἡμέρας τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου μέ τήν ὁποία ὅλες οἱ ἡμέρες, ἐπομένως καί τό Σάββατο, ἀποκτοῦν τό πραγματικό καί τό αἰώνιο νόημά τους. Γι' αὐτό καί ἡ ἀρχαία ἐκκλησιαστική τάξι ἀπαγορεύει κατά τήν Κυριακή νηστεία, γονυκλισίες, πένθος. Τό Σάββατο προμηνύει τό μυστήριον τῆς Ἀναστάσεως ἀπό ὄντολογική καί ἀπό ἱστορική ἄποψι, γι' αὐτό δέ μπορεῖ νά τό ἀντικαταστήσῃ οὔτε νά ταυτισθῇ μ' αὐτό. Τό Σάββατο εἶναι ἡ «σκιά», ὁ «τύπος» καί ἡ προετοιμασία γιά τήν πραγματικότητα τῆς Κυριακῆς.

Ὁ ὅσιος Νικόδημος, γιά νά ἀποδείξῃ ὅτι δέν ἐπιτρέπεται νά ἀναμειγνύονται «τά ἰδιώματα» τῶν

ἡμερῶν, ἀναφέρει δώδεκα προτεραιότητες τῆς ἡμέρας τῆς ᾽Αναστάσεως ὡς τῆς πραγματικότητας «τοῦ μέλλοντος αἰῶνος» καί τοῦ πληρώματος τοῦ «τύπου» καί τῆς «σκιᾶς» τοῦ Σαββάτου. Ἡ Κυριακή δέν εἶναι μόνο ἡμέρα τῆς ᾽Αναστάσεως ἀλλά εἶναι καί ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς Δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἡ ἡμέρα τῆς ἐκχύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στους ἀποστόλους (Πεντηκοστή), ἡ ἡμέρα τῆς Δευτέρας Παρουσίας καί τῆς πληρότητας τοῦ παντός.

ἌΟ συμβολισμός αὐτός τοῦ ὁσίου Νικοδήμου καί ἄλλων Πατέρων τοῦ XVIII καί XIX αἰ., πηγάζει ἀπό τήν πατερική θεολογία τῆς Λατρείας καί τῶν Λειτουργικῶν συμβόλων. Τόν βρίσκουμε ἰδιαίτερα στά ἄρεοπαγητικά συγγράμματα, στόν ἅγιο Μάξιμο τόν Ὁμολογητή, στους εἰκονοφίλους Πατέρες τῆς VII Οἰκουμενικῆς Συνόδου καί ἄλλους Πατέρες τῆς ἀνατολῆς. Κατά τήν ἀντίληψη αὐτή τῶν Πατέρων, πού στηρίζεται στή Χριστολογία τους, ὑπάρχει κάποια μυστική μετοχή καί κοινωνία μεταξύ τοῦ συμβόλου — τῆς εἰκόνας καί τῆς πραγματικότητας πού ἐκφράζουν. Γι' αὐτό εἶναι καί ἀχώριστα μεταξύ τους.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ φιλοκαλικοί αὐτοί Πατέρες, ὅταν διατυπώνουν τίς θέσεις τους περί «τῶν ιδιωμάτων» τῶν ἡμερῶν, τίς θεμελιώνουν θεολογικά μέ τόν ἴδιο τρόπο πού οἱ Πατέρες τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καί μετέπειτα ὑποστήριξαν τό συνδυασμό τοῦ Πάσχα μέ τήν ἑαρινή ἴσημερία. Ὁ ἑορτασμός τοῦ Πάσχα ὡς λειτουργική ἀνάμνησι καί σύμβολο τῆς ᾽Αναστάσεως τοῦ

Χριστοῦ πρέπει κατά τούς Πατέρες νά συμπίπτῃ κατά τό δυνατόν μέ τή φυσική τάξι καί τό ρυθμό τῆς κτιστῆς πραγματικότητας. Δηλαδή πρέπει νά συνδυάζεται μέ τήν ἡμέρα τῆς Δημιουργίας μέ τήν ὁποία συνέπεσε, ὄχι τυχαῖα, τό ἱστορικό γεγονός τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, πού εἶναι ἀνανέωσι τῆς Δημιουργίας καί νέα Δημιουργία. Ἔτσι φανερώνεται καί ὁ ὀργανικός σύνδεσμος πού ὑπάρχει μεταξύ τῆς Κοσμολογίας καί τῆς θείας Οἰκονομίας μέσα στήν ἱστορία. Ὅσο περισσότερο συναρμόζεται καί ταυτίζεται ὁ φυσικός ρυθμός μέ τή θεανθρώπινη Οἰκονομία, τά ἱστορικά γεγονότα μέ τή Λειτουργική ἀνάμνησι καί τό συμβολισμό τῆς ἑορτῆς, τόσο περισσότερο ριζώνει ὁ ἄνθρωπος μέσα στό μυστήριο τῆς θείας ζωῆς, καθαρίζοντας καί ἀγιάζοντας τόν ἑαυτό του καί «ἐξαγοραζόμενος» τό Χρόνο καί τούς καιρούς. Ἔτσι ὁ χρόνος ἐνώνεται μέ τήν αἰωνιότητα, ὁ κόσμος μεταμορφώνεται καί ὁ ἄνθρωπος θεοῦται. Τότε τό Λειτουργικό σύμβολο γίνεται πραγματική «ἀνακεφαλαίωσις» τοῦ ἐπιγείου στό ἐπουράνιο, γίνεται πραγμάτως καί φανέρωσι τῆς θεανθρώπινης ἐνότητας μεταξύ τῆς κτίσεως καί τῆς ἱστορίας μέσα στό μυστήριο τοῦ θανάτου καί τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου.

Αὐτός ὁ συνδυασμός, τῆς φυσικῆς τάξεως μέ τήν ἱστορία ὡς ἔνσαρκη οἰκονομία τοῦ Θεοῦ μέσα στό λειτουργικό σύμβολο καί στό λειτουργικό χρόνο καί «τυπικό», πραγματοποιεῖται καί φανερώνεται μέ πῶς θαυμαστό τρόπο στή θεία Εὐχαριστία. Μέσα σ' αὐτή ἡ ἔνωσι καί ἀλληλοπεριχώρη-

σι τοῦ ἐπιγείου καί τοῦ ἐπουρανίου γίνεται πραγματικότητα. “Ὅλα τά ἄλλα στή φύσι καί στήν ἱστορία καί ὅλα τά σύμβολα ὀδηγοῦν πρός αὐτήν.

Δέν εἶναι λοιπόν τυχαῖο τό ὅτι οἱ «κολλυβάδες» ὑποστηρίζουν τήν «ἀσήμαντον παράδοσιν» τῶν μνημοσύνων καί τῆς εὐλογίας τῶν κολλύβων κατά τά Σάββατα μαζί μέ τήν ἰδιότητα τῆς Κυριακῆς. “Ὅλα αὐτά στηρίζονται στήν ἴδια θεολογική βάσι, στήν αἴσθησι καί στήν ἀντίληψι ὅτι: ὅλη ἡ ζωή τοῦ ἀνθρώπου καί ὅλα τά σύμβολα καί οἱ πράξεις του πρέπει νά ἔχουν πηγή τους καί νά μαρτυροῦν καί νά φανερώνουν τόν Ἐνασπάντα Χριστό ὡς τό ἐσώτατο μυστήριον τῆς ὑπάρξεως.

Πρέπει ἐπίσης ἐδῶ νά ὑπογραμμισθῇ ὅτι ἡ ἐπιστροφή στήν ἀρχαία ἐκκλησιαστική πράξι τῆς συχῆς θείας Μεταλήψεως γιά τούς Πατέρες τῆς Φιλοκαλικῆς ἀναγεννήσεως δέν εἶναι κάποια ἀνακαίνισι παλαιᾶς τάξεως καί συνήθειας. Σημαίνει τήν ὑπαρκτική συμμόρφωσι διά μέσου τῆς πίστεως καί τῶν ἀρετῶν πρός τήν καθολική ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας.

Αὐτή ἡ καθολική αἴσθησι τῶν πραγμάτων, τήν ὁποία εἶχαν, φαίνεται καί στήν ἀντιμετώπισι τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Εἶναι πολύ σημαντικό τό ὅτι, μεταφράζοντας τά πατερικά κείμενα στήν ἀπλή καί δημῶδη διάλεκτο τῆς ἐποχῆς, κατά κανόνα διασώζουν τό καθολικό ἦθος τῆς γλώσσας καί τήν ἀδιάκοπη συνέχειά της. Ἔτσι καί ἡ γλώσσα τους γίνεται σύμβολο τῆς πνευματικῆς στάσεως καί τοῦ καθολικοῦ ἦθους τους. Μέ τή

φτωχή καί ρηχή ἐμπειρία φτωχαίνει καί ἡ γλῶσσα· μέ τή ζωντανή ἐμπειρία καί ἡ γλῶσσα γίνεται ἕνα ζωντανό ὄργανο μέ τό ὁποῖο μεταμορφώνεται ὁ νοῦς καί ὅλη ἡ ὕπαρξι τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι καί ἡ γλῶσσα γίνεται φορέας καί ἀγωγός «ὀσμῆς εὐωδίας πνευματικῆς». Ἡ μελέτη τῆς γλῶσσας τῶν Πατέρων τῆς Φιλοκαλικῆς ἀναγεννήσεως καθώς καί τῆς γλῶσσας τῶν διαφωτιστῶν - ὀρθολογιστῶν τῆς ἐποχῆς θά μπορούσε νά μᾶς δείξη ὅλη τή διαφορά τῶν ἐν γένει ἀντιλήψεων τους καί τῆς φιλοσοφίας τους.

Μιά ἀκόμη ἀνεκτίμητη προσφορά τοῦ Φιλοκαλικοῦ κινήματος στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι ὅτι ἀνανέωσε καί κυριολεκτικά διέσωσε τό μοναχισμό σέ ὅλες τίς ὀρθόδοξες χῶρες αὐτή τήν ἐποχή πού ὁ διαφωτισμός τόν πολεμᾷ μισαλλόδοξα καί τόν ἀρνεῖται. Σ' αὐτή τή δαιμονική προσπάθεια ἡ φιλοκαλική ἀναγέννησι τοῦ μοναχισμοῦ ἦταν ἕνα σπουδαῖο ἀντίβαρο.

Τέλος χάρι στήν ἀνανέωσί του ὁ μοναχισμός ἀναζωοπύρωσε ὄχι μόνο τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας ἀλλά μέ τή ζωντανή παρουσία του ἐπέδρασε στήν ὀρθόδοξη λογοτεχνία τῶν νεωτέρων χρόνων καί γενικά στόν ὀρθόδοξο πολιτισμό. Ἀρκεῖ νά ἀναφέρομε ἐδῶ τά ὀνόματα τῶν δύο Ἀλεξάνδρων, τοῦ Παπαδιαμάντη καί τοῦ Μωραϊτίδη, πού ἦταν πνευματικά τέκνα τῶν Φιλοκαλικῶν πατέρων, ὅπως καί τό ὄνομα τοῦ μεγάλου Ντοστογιέφσκυ καί ἄλλων μεγάλων ρώσων συγγραφέων καί διανοουμένων τοῦ περασμένου

αίωνα, οί όποίοι μέ τά ἔργα τους ἔκαναν γνωστό τό πνεῦμα τῆς Φιλοκαλικῆς ἀναγεννήσεως σ' ὄλο τόν κόσμο. Ἀκόμη πρέπει νά μνημονεύσουμε τόν Παπουλάκο καί τόν Μακρυγιάνη, ἐνῶ παραλείπουμε καί πολλούς ἄλλους οί όποίοι γεύθηκαν καί μέχρι σήμερα γεύονται τούς καρπούς αὐτοῦ τοῦ ἔνθεου καί χριστοφόρου κινήματος.

Ἐνα εἶναι σίγουρο: ἡ Φιλοκαλική ἀναγέννησι ὑπῆρξε ἕνας μέγας σταθμός στήν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας. Διότι, πραγματοποιώντας μιά γνήσια πρόσβασι πρὸς τή ζωσα καί αἰώνια Παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας, ἀντιμετώπισε ὑπεύθυνα καί σωστά τά προβλήματα τοῦ XVIII καί XIX αἰ. Βάσει αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας μπορεῖ ἡ Ἐκκλησία καί σήμερα νά ἀντιμετωπίσει καί νά λύσει τά προβλήματα τῆς δικῆς μας ἐποχῆς.

Βασική Βιβλιογραφία

1. Κωνσταντίνου Παπουλίδη, *Τό κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, ἐν Ἀθήναις 1971.
2. Γ. Βερίτη, «Τό ἀναμορφωτικό κίνημα τῶν Κολλυβάδων καί οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σκιάθου», *Ἀκτῖνες*, 6 (1943) 99-110.
3. Μ. Μπουγάτσου, «Πνευματικά ἐπιδράσεις τοῦ Ἁγίου Ὀρους», *Ε.Δ.*, 7 (1954), 568-583.
4. Κων. Παπουλίδη, «Περίπτωσης πνευματικῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἁγίου Ὀρους εἰς τόν Βαλκανικόν χῶρον κατά τόν 18ο αἰῶνα», *Μ.* 9 (1969) 278-194.
5. Α.Α. Ταχιάου, *Ὁ Παῖσιος Βελιτοκόφσκυ (1722-1794) καί ἡ ἀσκητικοφιλογικὴ σχολή του*, Θεσσαλονίκη 1964.
6. Κωνσταντίνου Παπουλίδη, *Μακάριος Νοταρᾶς 1731-1803*) Ἀρχιεπίσκοπος πρώην Κορινθίας, ἐν Ἀθήναις 1974.
7. Ἀθηνᾶ Καραμπέτσου, *Ἀθανάσιος ὁ Πάριος*, ἐν Ἀθήναις 1974.
8. Κωνσταντίνου Σκουτέρη, *Κείμενα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1971.
9. Κ. Κώνστα, *Ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός*, ἐν Ἀθήναις 1973.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

10. Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιο-
ρείτης*, Ἀθήνα 1959.
11. G.P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωσι τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ
1620-1830*, Ἀθήνα 1976.
12. Μ. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τόν
ΙΗ΄ καὶ ΙΘ΄ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1977.
13. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Ἀθήνα
1977.
14. Χ.Σ. Τζόγα, *Ἡ περί Μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὄρει
κατὰ τόν ΙΗ΄ αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1967.
15. Amfilohije Radović, *Pokret Koljivara Duhovno-Liturgi-
ki Preporod i Grčka Crkvena Bratstva*, Glasnik
Srpskepravoslavne CRKVE, Beograd, 1976.